

Spis treści

Wstęp	9	
Wprowadzenie do problematyki omawianej w pracy	14	
Rozdział 1. Zarzuty decydujące o wszczęciu postępowania depozycyjnego wobec wschodniorzymskich biskupów w IV i V wieku	38	
Eustacjusz, biskup Antiochii (39) – Atanazy, biskup Aleksandrii (39) – Paweł, biskup Konstantynopola (47) – Macedoniusz, biskup Konstantynopola (48) – Grzegorz, biskup Nyssy (48) – Asklepas, biskup Gazy (49) – Marcelli, biskup Ancyry (49) – Bazyl, biskup Ancyry (50) – Cyryl, biskup Jerozolimy (51) – Melecjusz, biskup Antiochii (52) – Antonin, biskup Efezu (52) – Heraklejdes, biskup Efezu (53) – Jan Chryzostom, biskup Konstantynopola (54) – Nestoriusz, biskup Konstantynopola (59) – Cyryl, biskup Aleksandrii, oraz Memnon, biskup Efezu (61) – Atanazy, biskup Perrhe (61) – Ireneusz, biskup Tyru (62) – Flawian, biskup Konstantynopola (63) – Euzebiusz, biskup Doryleum (64) – Domnos, biskup Antiochii (64) – Uraniusz, biskup Emezy (65) – Ibas, biskup Edessy (66) – Daniel, biskup Karrae (70) – Sofroniusz, biskup Konstantyny (70) – Akwilin, biskup Byblos (71) – Teodoret, biskup Cyru (71) – Dioskur, biskup Aleksandrii (72) – Zarzuty dochowane do naszych czasów fragmentarycznie lub też postawione mniej znanym biskupom (77)		
Rozdział 2. Depozycje dostojników kościelnych przeprowadzone w Cesarstwie Wschodniorzymskim w latach 325–451	81	
2.1. Regulacje kanoniczne normujące przebieg postępowania depozycyjnego oraz sposoby gromadzenia zeznań świadków oskarżenia	81	
2.2. Powiadomianie kościelnych zwierzchników oraz lokalnych urzędników o zarzutach stawianych konkretnemu duchownemu	86	
2.3. Rola mnichów w genezie późnoantycznego postępowania depozycyjnego oraz ich wpływ na jego późniejszy przebieg i egzekucję wyroku depozycji	89	
2.4. Wpływ najpotężniejszych dostojników kościelnych na Wschodzie na bieg postępowań depozycyjnych	96	
2.5. Organizacja przebiegu zgromadzeń biskupich, na których rozpatrywano zasadność stawianych zarzutów	98	
2.6. Przebieg głosowań w sprawie sądzonych biskupów	106	
2.7. Rola cesarzy w postępowaniach depozycyjnych późnoantycznych dostojników kościelnych	109	

- 2.8. Wpływ „ulicy” na przebieg obrad zgromadzenia, przed którym rozpatrywano sprawę sądownego biskupa 114
- 2.9. Chronologia depozycji dostojników kościelnych zasądzonych na zgromadzeniach biskupich w latach 325–451 117

Sobór w Nicei, 325 rok (117) – Synody w Antiochii, 326/327 rok, względnie 330/331 (118) – Depozycje biskupie przeprowadzone na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych IV wieku (119) – Synod w Tyrze, 335 rok (119) – Synody w Konstantynopolu, lata 336–337/338 (119) – Synod w Antiochii, 339 rok (120) – Synod w Sardyce, 343 rok (121) – Synod w Antiochii, 344 rok (122) – Synod w Melitene, 358 rok (122) – Synod w Seleucji Izauryjskiej, 359 rok (122) – Synod w Konstantynopolu, 360 rok (123) – Synody w Antiochii, 360, 361 rok (124) – Synod w Lampsakos, 364/365 rok (124) – Synody w Ancyrze, 375 rok, oraz w kapadockiej Nyssie, 376 rok (125) – Sobór Konstantynopoliński I, 381 rok (125) – Synod w Efezie, 402 rok (126) – Synod *Ad Quercum*, 403 rok (126) – I Sobór w Efezie, 431 rok (126) – Synod w Antiochii, 435 rok (127) – Efeskie *latrocinium*, 449 rok (127) – Sobór Chalcedoński, 451 rok (128)

- 2.10. Depozycje biskupie zasądzone w Cesarstwie Wschodniorzymskim w latach 325–451. Konkretny przypadek 128

Biskupi zdeponowani na soborze w Nicei w 325 roku (128) – Eustacjusz, biskup Antiochii (129) – Paweł, biskup Konstantynopola (131) – Stefan, biskup Antiochii (133) – Melecjusz, biskup Antiochii (133) – Macedoniusz, biskup Konstantynopola (134) – Atanazy, biskup Aleksandrii (135) – Maksym, biskup Jerozolimy (139) – Cyryl, biskup Jerozolimy (140) – Marceli, biskup Ancyry (141) – Bazyli, biskup Ancyry (142) – Eustacjusz, biskup armeńskiej Sebaste (143) – Demofil, ariański biskup Konstantynopola (144) – Depozycje biskupów Azji, Licji, Frygii oraz Bitynii przeprowadzone w 402 roku (144) – Jan Chryzostom, biskup Konstantynopola (146) – Nestoriusz, biskup Konstantynopola (157) – Cyryl, Memnon oraz Jan Antiocheński (166) – Depozycje stronników Nestoriusza w 435 roku (168) – Atanazy, biskup Perrhe (172) – Biskupi Efezu: Bassianos oraz Stefan (173) – Depozycje przeprowadzone na II Soborze Efeskim w 449 roku (175) – Flawian, biskup Konstantynopola (176) – Euzebiusz, biskup Doryleum (179) – Ibas, biskup Edessy (180) – Teodoret, biskup Cyru (182) – Ireneusz, biskup Tyru (188) – Daniel, biskup Karrae (189) – Akwilin, biskup Byblos (189) – Domnos, biskup Antiochii (189) – Sprawa Sofroniusza, biskupa Konstantyny (190) ⚡ Dioskur, biskup Aleksandrii (191)

- 2.11. Nadużycia towarzyszące postępowaniom depozycyjnym późnoantycznych biskupów 197
- 2.12. Próby przekreślenia wyroku skazującego na depozycję podejmowane przez obalonych biskupów 201
- 2.13. Przypadki ustąpienia z urzędu kontrowersyjnych biskupów 210

Rozdział 3. Skutki zasądzonych depozycji oraz zsyłek biskupich	214
3.1. Sposoby wyrażania aprobaty przez cesarza dla decyzji w sprawie zasądzonych depozycji	215
3.2. Powiadomienie wiernych o depozycji ich pasterza	218
3.3. Zabezpieczenie stanu kościelnej kasy do czasu ustanowienia następcy obalonego biskupa	219
3.4. Skutki depozycji dla dotkniętego tą sankcją biskupa	221
3.5. Ordynacje na miejsce zdeponowanego biskupa	230
3.6. Przypadki nieobsadzenia wakujących biskupstw	238
3.7. Okoliczności towarzyszące ingresowi następcy obalonego biskupa	241
3.8. Skutki depozycji dotychczasowego biskupa dla jego świeckich stronników	248
3.9. Represje wobec duchownych, stronników obalonego biskupa	260
3.10. Represje wobec mnichów, stronników obalonego biskupa	267
3.11. Wartość poznawcza relacji dotyczących prześladowań stronników obalonego biskupa	269
 Rozdział 4. Wygnanie	 278
4.1. Wygnanie jako sankcja karna w późnym Cesarstwie Rzymskim	279
4.2. Zsyłki biskupie niepoprzedzone depozycją	286
4.3. Rzekome przypadki zsyłek biskupich bez orzeczenia wyroku ze strony władzy świeckiej	287
4.4. Przypadki przegnania biskupów przez miejscowych chrześcijan	293
4.5. Przyczyny decydujące o zsyłkach konkretnych biskupów w IV i V wieku	295
 Euzebiusz, biskup Nikomedii, Teognis, biskup Nicei, oraz biskupi zdeponowani w 325 roku (298) – Eustacjusz, biskup Antiochii (299) – Biskupi zesłani na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych IV wieku (300) – Atanazy, biskup Aleksandrii (300) – Eunomiusz, biskup Kyzikos (304) – Melecjusz, biskup Antiochii (304) – Piotr, bis- kup Aleksandrii (305) – Marcei, biskup Ancry (305) – Paweł, biskup Konstantyno- pola (306) – Macedoniusz, biskup Konstantynopola (306) – Jan Chryzostom, biskup Konstantynopola (307) – Wygnani stronnicy Chryzostoma (309) – Biskupi wygnani w 435 roku (309) – Zsyłki z lat 448–449 (309) – Dioskur, biskup Aleksandrii (310)	
4.6. Przyczyny zsyłek mniej znanych biskupów lub też przypadki niedostatecznie udokumentowane źródłowo	311

4.7. Wpływ postronnych duchownych na wydanie decyzji o wygnaniu konkretnego biskupa	312
4.8. Sposoby uniknięcia zsyłki	315
4.9. Biskupi, którzy uniknęli postępowania depozycyjnego oraz zsyłki	321
4.10. Materialne skutki zsyłki	328
4.11. Chronologia zsyłek biskupich w IV i V wieku	330

Za panowania Konstantyna Wielkiego (330) – Za panowania Konstancjusza II (331)
– Za panowania Juliana Apostaty (334) – Za panowania Walensa (334) – Za panowa-
nia Teodozjusza Wielkiego (337) – Za panowania Arkadiusza (338) – Za panowania
Teodozjusza II (339) – Za panowania Marcjana (340)

4.12. Opuszczanie miasta przez wygnańca oraz towarzyszące temu wydarzenia	340
4.13. Droga do miejsca zsyłki	347
4.14. Czynniki decydujące o wyborze miejsca zsyłki	353
4.15. Miejsca zsyłek	355
4.16. Warunki bytowe zesłańca	369
4.17. Kontakt zesłańca ze stronnikami	380
4.18. Inne formy działalności biskupów na wygnaniu	393
4.19. Wpływ zesłańców na dalszy bieg ówczesnych sporów doktrynalnych	394
4.20. Śmierć na wygnaniu	397
4.21. Działania zesłańca na rzecz odwołania z wygnania	409
4.22. Interwencje cesarzy zachodniorzymskich w sprawie odwołania wignanych biskupów wschodnich	417
4.23. Wydarzenia mające wpływ na odwołanie zesłańca z wygnania	420
4.24. Przypadki samowolnego powrotu z wygnania bądź opuszczenia miejsca zsyłki	431
4.25. Nastroje panujące w miastach, do których powracali wygnani biskupi, oraz czynniki ułatwiające odzyskanie siedzib	432

Zakończenie	445
Wykaz skrótów	451
Bibliografia	454
Indeks postaci historycznych	484
Summary	500

Wstęp

Historia polityczna późnego Cesarstwa Rzymskiego wbrew temu, co przyjęło się sądzić, nie była tylko naznaczona piętnem ataków plemion barbarzyńskich napierających wówczas na granice Imperium oraz wciąż dającymi o sobie znać kryzysami gospodarczymi i społecznymi. Państwo rzymskie w interesującym nas okresie coraz bardziej angażowało się w lansowanie konstruowanej w zaciszu cesarskiego dworu polityki religijnej, szczególnie zaś polityki kościelnej, której istotnym elementem były również orzekane wówczas depozycje oraz zsyłki biskupie. Obydwa zjawiska były szczególnie dostrzegalne we wschodnich prowincjach Cesarstwa, co też warunkowało ograniczenie obszaru badań autora niniejszej pracy do tej właśnie części Imperium. Przedmiotem naszych dociekań będą więc depozycje oraz zsyłki biskupów wschodniorzymskich mające miejsce w latach 325–451¹. Jak w większości analogicznych przypadków, ramy chronologiczne naszych badań są oczywiście umowne, za ich przyjęciem przemawiają jednak, jak sądzimy, racjonalne przesłanki. Po pierwsze, zasądzania depozycji oraz ogłaszania zsyłek biskupich nie możemy określić sztywnymi ramami chronologicznymi, zjawiska te bowiem istniały zarówno wcześniej, jak też później niż te, które przyjęliśmy za krańcowe, i choćby już z tego względu – gdybyśmy nawet zamierzali omówić depozycje i zsyłki biskupie w odniesieniu do całego tak zwanego okresu wczesnobizantyńskiego – cezura taka również byłaby umowna. Dlaczego jednak za datę końcową dla poniższych rozważań przyjęliśmy 451 rok? Interesująca nas epoka, od czasów Konstantyna Wielkiego do połowy V wieku, to okres bezpardonowych sporów, nierzadko tylko z nazwy dogmatycznych targających ówczesnym chrześcijaństwem, to czas pojawienia się wielu herezji, przede wszystkim arianizmu (oraz szeregu jego mutacji), nestorianizmu oraz rodzącego się monofizytyzmu, a konflikty wokół tego ostatniego zdominują rządy cesarzy panujących w drugiej połowie V oraz w VI wieku. I właśnie dlatego, by nie

¹ Z braku miejsca nie będziemy tu rozwodzić się nad depozycjami biskupów wschodnich zasądzonymi na zgromadzeniach biskupów italskich w IV wieku. Wyroki, jakie tam zapadły, nie miały żadnego znaczenia dla obalonych duchownych, były one bowiem ignorowane na Wschodzie, por. chociażby depozycje biskupów wschodnich zasądzone na synodzie w Ariminum (359 rok) oraz synodzie rzymskim w 381 roku (Diodora, biskupa Tarsu, oraz Akacjusza, biskupa Beroe, ordynariuszy Nektariusza). Wyjątkiem będzie tu oczywiście wielokrotne nawiązywanie do obrad synodu odbywającego się w 343 roku w Sardyce (który pierwotnie miał zgromadzić delegatów z obydwu części Imperium), głównie ze względu na doniosłość zapadłych tam decyzji w sprawie Atanazego, Asklepada oraz Marcelego.

zagłębić się w spory wokół monofizytyzmu, recepcji chalcedońskiego porządku na Wschodzie, postanowiliśmy nasze rozważania zakończyć na omówieniu decyzji, jakie w interesujących nas kwestiach personalnych zapadły na Soborze Chalcedońskim. Późna starożytność, te niespokojne dla ówczesnego Kościoła czasy, w których – jak stwierdza to Hanson – poszukiwano „doktryny Boga”, to okres, kiedy – wskutek polityki kościelnej prowadzonej przez panujących wówczas cesarzy, zwalczania konkretnej herezji, schizmy czy nawet tylko wskutek działań potężnej partii biskupiej popieranej przez dwór cesarski – często zapadały decyzje o obaleniu, a czasami również zsyłce zdeponowanych biskupów.

Mimo że zamieszczone w niniejszej rozprawie rozważania dotyczą depozycji oraz następujących po nich zsyłek, to jednak większy ciężar został tu położony na drugi z tych problemów. Nawet gdyby tytuł poniższej rozprawy obejmował tylko zsyłki biskupie – z metodologicznego punktu widzenia oraz skutkiem logicznego ciągu opisywanych wydarzeń obszerna jej część i tak musiałaby dotyczyć zasądzanych wówczas depozycji biskupich, obydwie zagadnienia bowiem w interesującym nas okresie, w większości znanych nam przypadków, stanowiły nierozzerwalną całość.

Dla potrzeb przygotowywanej rozprawy wykorzystaliśmy obszerny wachlarz źródeł, od powszechnie znanych i wykorzystywanych w badaniach nad tak zwanymi kwestiami doktrynalnymi późnego antyku (historie kościelne, akta soborowe, ustawodawstwo cesarskie) do tych wykorzystywanych już w mniejszym stopniu, jak homilie czy listy poszczególnych biskupów oraz innych bacznych obserwatorów tamtej epoki. W sposób bardzo ostrożny, kierując się przy tym ustaleniami F. Haase (które w większości przypadków nie straciły na swej aktualności²), wykorzystaliśmy również dla części poczynionych tu ustaleń źródła orientalne: syryjskie oraz koptyjskie, z których nie zawsze robi się właściwy użytek w badaniach nad dziejami Kościoła późnoantycznego. Podchodzi się do nich nazbyt krytycznie, z góry przyjmując, że relacje autorów greckojęzycznych są bardziej wiarygodne, co jednak nie zawsze jest słusznym twierdzeniem, chociażby badając dzieje Nestoriusza i jego stronników, w przypadku których źródła greckojęzyczne są z reguły mało obiektywne, nie mówiąc już o ubóstwie ich warstwy faktograficznej. Z tego też względu w źródłach syryjskojęzycznych dotyczących rozgrywek wewnątrzkościelnych na Wschodzie w latach trzydziestych i czterdziestych V wieku odnajdujemy czasami relacje, których historyczności nie potwierdzają niestety greckojęzyczne źródła, a wtedy też trudno stwierdzić, w jakim stopniu uchodzić one mogą za wiarygodne. Jako że źródła dotyczące toczonych wówczas sporów doktrynalnych mają w dużej mierze charakter polemiczny, należy do zamieszczonych w nich relacji podchodzić w sposób bardzo ostrożny. W poniższej rozprawie często korzystamy z pism, których autorzy nierzadko sami byli uczestnikami opisywanych przez siebie wydarzeń, jedną ze stron toczącego się sporu i z tego też względu źródła te cechuje daleko idąca stronniczość, a potwierdzeniem zasadności tak brzmiącego stwierdzenia są chociażby zbiory

² F. Haase, *Altchristliche Kirchengeschichte nach orientalischen Quellen*, Leipzig 1925. Por. także A.K. Shin, *The Images of Nestorius and Factionalism after Chalcedon*, SP 42 (2006), s. 125–130.

listów Bazylego Wielkiego, pisma Grzegorza z Nazjanzu, przede wszystkim jednak pisma Atanazego Aleksandryjskiego. Szczególnie do relacji tego ostatniego, które to również w sporej mierze stanowiły podstawę źródłową dla obszernych partii spisanych w późnym antyku *Historii Kościelnych*³, należy podchodzić bardzo ostrożnie, przede wszystkim zaś do przekazów bezpośrednio dotyczących Atanazego oraz jego adwersarzy. Zasady tej jednak z reguły nie trzymano się w starszych badaniach. W nowszej literaturze pisma Atanazego są coraz częściej poddawane krytyce, czasami nawet (jak to czyni chociażby T.D. Barnes) nazbyt gruntownej, kwestionującej, jak się wydaje, zbyt pochopnie historyczność niektórych zamieszczonych w jego dziełach relacji. Analogicznie rzecz się ma ze źródłami, które relacjonują obalenie Chryzostoma. Ich autorzy w większości przypadków trzymają stronę biskupa Jana, winę zaś za jego obalenie zrzucają na patriarchę Teofila oraz jego stronników (która oczywiście była niewątpliwa), przemilczając przy tym, lub też niedostatecznie eksponując, rolę dworu cesarskiego (w tym przede wszystkim pary cesarskiej, Eudoksji oraz Arkadiusza), która akurat w tym przypadku była kluczową.

Kilka słów należałoby również poświęcić omówieniu stanu badań nad interesującymi nas tu kwestiami. Ostatnie dziesięciolecia zaowocowały, i – co szczególnie cieszy – także w Polsce, postępem w badaniach nad dziejami Kościoła późnoantycznego. Ukazało się wiele prac, coraz mniej obciążonych konfesyjnie. Z oczywistych względów wiele z nich nawiązuje również do zagadnień, które są przedmiotem badań zaprezentowanych w niniejszej rozprawie. W dotychczasowej literaturze nie jest nam znana praca całościowo omawiająca zjawisko depozycji czy też zsyłek biskupich w okresie wczesnobizantyńskim. Dysponujemy wprawdzie obszerną monografią F. Kobera (wydaną w 1867 roku), która jest jednak niezbyt przydatna i to bynajmniej nie ze względu na jej rok wydania, lecz przede wszystkim na sposób, w jaki jej autor prezentuje interesujące nas tu zagadnienie (czyni to bowiem nazbyt pobieżnie, a w dodatku mało krytycznie), oraz istotne braki źródłowe wynikające przede wszystkim z faktu, iż wiele źródeł istotnych dla interesujących nas tu kwestii było wówczas jeszcze nieogłoszonych drukiem bądź też nawet całkowicie nieznanymi. Pojedyncze przypadki depozycji oraz zsyłek biskupich lub przynajmniej niektórych ich aspektów, oczywiście, były już przedmiotem badań. Posiadamy w tej mierze studia poświęcone biskupom Konstantynopola (Pawłowi⁴, Chryzostomowi⁵,

³ Por. T. Urbainczyk, *Observations on the Differences between the Church Histories of Socrates and Sozomen*, *Historia* 46 (1997), s. 355 i nast.

⁴ Por. chociażby W. Telfer, *Paul of Constantinople*, *HThR* 43 (1950), s. 31–92.

⁵ Por. chociażby P.Ch. Baur, *Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit*, Bd. 2, (*Konstantinopel*), München 1930; J.H.W.G. Liebeschuetz, *The Fall of John Chrysostom*, *NMS* 29 (1985), s. 1–31; *idem*, *Friends and Enemies of John Chrysostom*, (w:) *From Diocletian to the Arab Conquest: Change in the Roman Empire*, Variorum 1990, s. 85–111; F. van Ommeslaeghe, *Chryzostomica. La nuit de pâques 404*, *AB* 110 (1992), s. 123–134; *idem*, *Jean Chrysostome en conflit avec l'impératrice Eudoxie. Le dossier et les origines d'une légende*, *AB* 97 (1979), s. 131–159; *idem*, *Jean Chrysostome et le peuple de Constantinople*, *AB* 99 (1981), s. 329–349; J.N.D. Kelly, *Złote usta. Jan Chryzostom – asceta, kaznodzieja, biskup*, Bydgoszcz 2001.

Nestoriuszowi⁶, Flawianowi⁷), Aleksandrii (głównie Atanazemu Aleksandryjskiemu⁸) oraz Antiochii (Eustacjuszowi⁹). Poza tym zjawisko późnoantycznych depozycji biskupich omawiane jest na marginesie rozpraw traktujących o konfliktach doktrynalnych IV i V wieku.

Słów kilka poświęćmy również terminologii określającej uczestników ówczesnych sporów doktrynalnych, w tej mierze bowiem brak konsekwencji zarówno w źródłach, jak i w literaturze, szczególnie tej starszej, która upraszczając rozdzierając Kościół na Wschodzie spory doktrynalne w IV wieku, określała je jako spory nicejczyków (ortodoksów, coraz częściej nazywanych w nowszej literaturze wyznawcami Współistotności) z arianami. Tymczasem terminologia definiująca głównych uczestników ówczesnych rozgrywek wewnątrzkościelnych jest bardziej zróżnicowana, a przy tym również nieco skomplikowana. Tak więc, pomiędzy adwersarzami nicejczyków dostrzegamy homojużjan najbardziej zbliżonych do wyznawców Współistotności, nazywanych czasami również nowonicejczykami (do których niczym przewisko przyłgnęło określenie arianie czy też semiarianie¹⁰), następnie wyrosłych u ich boku pneumatomachów (duchoburców, przeciwników twierdzenia o boskości Ducha Świętego), homejczyków (wyznawców credo o „podobieństwie Syna do Ojca”) oraz anomejczyków (głoszących, że „Syn jest różny od swego Ojca”) zwanych również eunomianami czy też noeoarianami¹¹. Nie zapominajmy jednak, iż najważniejszymi uczestnikami ówczesnych sporów doktrynalnych były rywalizujące z sobą partie biskupie, a główne linie podziału w łonie ówczesnego chrześcijaństwa wytaczali ich liderzy.

Choć zajmować nas będzie przede wszystkim historyczny aspekt interesujących nas tu zjawisk, to nie oznacza to oczywiście, że tracimy z pola widzenia dogmatyczny

⁶ J.A. McGuckin, *Nestorius and the Political Factions of Fifth-Century Byzantium. Factors in his Personal Downfall*, BJRL 78 (1996), s. 7–22; R. Kosiński, *The Life of Nestorius as seen in Greek and Oriental Sources*, (w:) *Continuity and Change. Studies in Late Antique Historiography*, ed. D. Brodka, M. Stachura, Electrum 13 (2007), s. 155–170; *idem*, *Dzieje Nestoriusza, biskupa Konstantynopola w latach 428–431*, (w:) *U schyłku starożytności – studia źródłoznawcze*, t. 7, Warszawa 2008, s. 30–63.

⁷ Por. chociażby H. Chadwick, *The Exile and Death of Flavian of Constantinople: a Prologue to the Council of Chalcedon*, JThS (1955), s. 17–34.

⁸ Por. chociażby T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge–London 1981; *idem*, *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge 1993; A. Martin, *Athanasie d’Alexandrie et l’Église d’Égypte au IVe s.*, (328–373), Rome 1996.

⁹ Por. chociażby H. Chadwick, *The Fall of Eustathius of Antioch*, JThS 39 (1948), s. 27–37; R.P.C. Hanson, *The Fate of Eustathius of Antioch*, ZKG 95 (1984), s. 171–179.

¹⁰ H.-Ch. Brennecke, *Studien zur Geschichte der Homöer. Der Osten bis zum Ende der homöischen Reichskirche*, Tübingen 1988, s. 7.

¹¹ Chcąc zgłębić przedmiot ówczesnych sporów doktrynalnych odsyłam do szczegółowych prac na ten temat dostępnych w języku polskim, por. J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, Warszawa 1988; J. Gliściński, *Współistotny Ojcu*, Łódź 1992; M. Stachura, *Heretycy, schizmatycy i manichejczycy wobec Cesarstwa Rzymskiego (lata 324–428, wschodnia część Imperium)*, Kraków 2000; H. Pietras, *Początki teologii Kościoła*, Kraków 2000; D. Spychała, *Cesarze rzymscy a arianizm. Od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312–395)*, Poznań 2007, s. 26–44.

wymiar późnoantycznych depozycji i zsyłek biskupich. Jesteśmy świadomi tego, iż przyjęta przez nas koncepcja, jak również konstrukcja pracy nie wszystkim czytelnikom przypadnie do gustu. Pragniemy jednak zwrócić uwagę na fakt, że omówienie w sposób możliwie przejrzysty obydwu interesujących nas tu kwestii, przy jednoczesnym wyeksponowaniu pewnych charakteryzujących je prawidłowości, jest nieco skomplikowanym przedsięwzięciem, przede wszystkim z metodologicznego punktu widzenia, które z kolei musiało również znaleźć swój wyraz w przyjętej przez nas konstrukcji pracy. Dzielać zaś jej tekst na szereg wątków, także ze względu na zaobserwowane prawidłowości w toczących się wówczas postępowaniach depozycyjnych, mechanizmach orzekania zsyłek, czynnikach decydujących o wyborze ich miejsca, czy też działaniach na rzecz odwołania z wygnania, nieuniknionym było powracać do relacji źródłowych, które pojawiły się już we wcześniejszych partiach tekstu, choć w zupełnie innym kontekście. Z tego też względu czytelnik może czasami odnieść mylne wrażenie, że pewne wątki omawiane w pracy częściowo powtarzają się w dalszych jej partiach. Nic bardziej mylnego, a przyjęte tu rozwiązanie było jednak niezbędne dla argumentacji zaobserwowanych tu prawidłowości przy omawianiu kolejnych wątków rozprawy. To jednak, czy zaproponowany przez nas sposób przedstawienia interesujących nas tu kwestii jest słuszny, pozostawmy już ocenie łaskawych czytelników.

Napisanie poniższej rozprawy byłoby niemożliwe bez kwerend w specjalistycznych bibliotekach zagranicznych. Za umożliwienie mi pobytów w placówkach Marburga, Münster oraz Rzymu pragnę wyrazić serdeczne podziękowania Fundacji Lanckorońskich, Deutscher Akademischer Austausch Dienst oraz Alexander von Humboldt-Stiftung.

Chciałbym również złożyć podziękowania moim kolegom z Münster (prof. dr. Peterowi Funke i prof. dr. Klausowi Freitagowi) oraz z Marburga (prof. dr. Hansowi-Joachimowi Drexhage i prof. dr. Kaiowi Rufingowi), bez pomocy których pisanie poniższej rozprawy byłoby o wiele trudniejsze. Za wszelkie okazane mi wsparcie w czasie prac nad przygotowywanym tekstem wyrażam również słowa podziękowania panu prof. dr. hab. Janowi Ilukowi.